

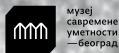
СУТЈЕСКА 80 ГОДИНА

НАЈВЕЋА ГЕРИЛСКА БИТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

19. СЕПТЕМБАР – 6. ОКТОБАР 2023. • ГАЛЕРИЈА РТС • БЕОГРАД, ТАКОВСКА 10

MUZEJ
JUGOSLAVIJE

музеј
савремене
уметности
— београд

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
УПРАВА ЗА ОДНОСЕ СА ЈАВНОШЋУ

МЕДИЈА
ЦЕНТАР
„ОДБРАНА“

РТС

ГОРАНКА МАТИЋ,
„ТИХО ТЕЧЕ
СУТЈЕСКА“, КОЛАЖ,
2003.
(Музеј савремене
уметности, Београд)

Шестої маја 1943. командант немачких партизан у Хрватској генерал Рудолф Либерс издао је заповест о партизанима и извођењу операције „Шварц“ са циљем ликвидирања партизанског покрета. За операцију околвања и уништења партизанских јединица на простору Сушјеске, Пиве и Таре ангажовано је 127.000 војника. У обручу јединица фашистичке Немачке, Италије, Бугарске и Независне Државе Хрватске нашло се 22.148 партизанских бораца. Битка на Сушјесци је завршена 15. маја. Након месец дана крвавих борби окончана је 15. јуна. Угинуло је њих 7.454 (од чега 6.946 мушкараца и 597 жена) – главнина јединица је успела да се извуче из обруча. Да је партизански покрет ликвидан у операцији „Шварц“, још да би се икад опоравио. Битка на Сушјесци је највећа територијална битка вођена у Другом светском рату.

ГОРАНКА МАТИЋ, „ТИХО ТЕЧЕ СУТЈЕСКА“, КОЛАЖ, 2003. (Музеј савремене уметности, Београд)

Осамдесет година Битке на Сутјесци: Антифашистичко наслеђе Народноослободилачког рата

ПРЕДРАГ Ј. МАРКОВИЋ

Није погсећање на важне датуме, каква је 80. годишњица Битке на Сутјесци, једина сврха неовања антифашистичке традиције. Ова наша традиција, уз све сенке и противречности, мола би да буде једна од основа за савремени српски патриотски национални идентитет. Заснован на причи о победи и слави, а не на кукању да смо јадни, издани и ошављени.

Никада у историји није погинуло толико људи као у Другом светском рату. Између 55 и 85 милиона. Никада се није умирало на страшнији начин него у нацистичким логорима смрти. Никада није убијано тачно 100 цивила за сваког окупаторског војника као у Србији. Никада нису употребљена тако страшна оружја. Никада није толико градова широм света нестајало у пламену. Никада десетине милиона људи нису биле присиљене да беже и напуштају своје домове и своје земље.

Совјетски народи су дали највећи борачки допринос победи над нацифашизмом. Макс Хејстингс је у својој изврсној књизи *Пакао* израчунао да је 65 одсто свих војника палих у борби против сила Осовине било из редова Црвене армије. Кинеза 23 одсто, из Британије и САД по 2 одсто, Пољака и Француза по 1 одсто. Ако посматрамо само Европу, више од 80 одсто свих погинулих антифашистичких бораца били су житељи Совјетског Савеза. Што се цивилних жртава тиче, само су Јевреји изгинули више од Белоруса. Можда и, процентуално, Срби Босанске крајине.

Потцењивање совјетских жртава траје одавно. Ако гледате западне медије и пратите западну масовну културу, одлучујући догађаји су ваздушни рат над Британијом и десант на Нормандију. А само у завршним борбама за Будимпешту и Берлин је погинуло

у Европи. Страшне битке на Истоку (Москва, Стаљинград, Курск) чине да сваки окршај на Западном фронту изгледа као чарка.

300.000 ПАЛИХ ПАРТИЗАНА

Југословени су, по борцима палим против фашиста у односу на број становника, други на свету после народа СССР-а.

По горе поменутој Хејстингсовој процени, југословенске борацке жртве, у апсолутним бројевима, превазилазе број палих бораца из САД и Уједињеног Краљевства. Хејстингс је рачунао са око 400 хиљада борацких жртава у Југославији. По прецизнијим истраживањима Драгана Цветковића број југословенских антифашиста палих са оружјем у руци, је око 300 хиљада. И по тој скромнијој процени, више од Југословена у апсолутним бројевима погинуло је само бораца из СССР-а, Кине, Британије и САД.

Од тих 300 до 400 хиљада палих бораца, већина су били Срби. По цивилним жртвама, Срби из НДХ су сразмерно изгинули мање само од Јевреја, Белоруса и Украјинаца. Ако искључимо јеврејске жртве, ових Срба је процентуално више страдало од Пољака.

По војничким жртвама у односу на број становника, више је пало западних Срба од Украјинаца и Руса. Сразмерно становништву, једино се пали белоруски борци могу мерити са западним Србима.

Одмах до њих је и удео далматинских Хрвата међу палим антифашистима. Општу хрватску антифашистичку статистику квари чињеница да су Хрвати дали и велики број палих бораца на страни сила Осовине. Војска НДХ се бори више од две недеље после пада Берлина. У то време падају и најбројније усташке и домобранске жртве. Хрвати су вероватно једини народ који су са пушком у руци изгинули у толиком проценту на обе стране велике поделе у Другом светском рату.

Веома су високи губици Црногораца. Од свих Срба, из Хрватске је погинуло најмање 16 одсто, од оних из Босни и Херцеговини најмање 15 одсто. Црногораца је погинуло најмање 11 одсто, али је проблем у томе што су већином страдали у грађанском рату четника и партизана.

Југословени су на крају рата изашли са четвртом савезничком армијом у Европи и шестом на свету. У односу на број становника, вероватно смо имали највећу антифашистичку војску на свету.

Можда да посматрамо само оне војске које су настале из покрета отпора у окупираним земљама, а не војске великих држава које нису биле окупиране, па ни оне које су мењале стране. Зато нећемо узети румунску војску у разматрање. Румуни су

имали више бораца на Источном фронту од свих немачких савезника заједно. Када су променили страну у лето 1944. године, имали су војску од 1,2 милиона људи.

Ако гледамо само војске израсле из покрета отпора, 1945. године партизанска војска је имала 800.000 бораца, француска нешто више од 1.200.000, кинеска Народноослободилачка војска око милион војника, пољска војска у отаџбини (Армија Крајова) до 400.000 бораца.

Скоро све време Другог светског рата, Срби чине огромну већину партизана. Донекле је изузетак период од пада Италије до ослобођења Србије у јесен 1944. године. У том периоду расте удео Хрвата, тако да је у лето 1944. године проценат Хрвата у партизанима био доста висок, али ипак много мањи од процента Срба из НДХ. После ослобођења Србије, партизани опет постају претежно српска војска. Овај пут већину бораца дају централна Србија и Војводина.

БИТКА НА СУТЈЕСЦИ

Ниједан други покрет отпора у Европи, сем пољског, нема такве велике борбе са окупатором као што је била Сутјеска. Сутјеска је највећа герилска битка у Другом светском рату. У Варшавском устанку је погинуло више Немаца него на Сутјесци, али је покрет отпора буквално збрисан. А партизани су претекли после Сутјеске и Зеленгоре.

Немци су на овом непроходном терену, где су многе борбе вођене у трку и прса у прса, изгубили више људи него било где и било када у Југославији у герилској фази НОБ-а. У овој борби су ангажовали и највише војске и технике, успевши да скоро потпуно опколе партизана и да разоткрију партизанске радио-комуникације.

Партизанима је додатно отежавало операције то што су чекали прву савезничку мисију на Дурмитору и што су били оптерећени великим бројем рањеника.

СМОТРА
ПАРТИЗАНСКИХ
ЈЕДИНИЦА У ЦРНОЈ
ГОРИ, ПРЕД БИТКУ
НА СУТЈЕСЦИ, 1943.
(Музеј Југославије)

ИВАН РИБАР И
ЈОСИП БРОЗ ТИТО
ТОКОМ БИТКЕ
НА СУТЈЕСЦИ,
13. ЈУН 1943.
(Саво Оровић / Музеј
Југославије)

На Сутјесци није постојао само један пробој обруча и једна одлучна битка, већ се ради о низу различитих драматичних борби и пробијања. Партизани су прво успели да се извуку преко Вучева, које су борећи се прса у прса, отели од Немаца, па су се онда, под изузетно драматичним околностима, провукли испод брда Кошур (узак простор који је Прва пролетерска дивизија прешла у трку) и на крају последњи обруч пробиле на брду Балиновац, када су, на срећу, изгубили радио-везу између Прве пролетерске дивизије и Врховног штаба. Кошур и Балиновац били су плод необично смеле самосталне одлуке Коче Поповића, команданта Прве пролетерске, коју је подржао и командант Друге пролетерске Пеко Дапчевић.

Тито не само да у почетку није похвалио свог првог команданта, већ је помишљао и да га смени, а

можда и да га пошаље на ратни војни суд, јер је без одобрења Врховног штаба „самовољно” кренуо у пробој и „оставио” Врховни штаб. Наравно, брзо се предомислио. Тек пред пробој, Тито је рањен на Милинкладама. Фотографија рањеног Тита је постала једна од икона Титовог култа, па је тако допринела стварању мита о неустрашивом герилском вођи. У међународној јавности, том миту допринео је Вилијам Дикин, који је Черчилу помагао да напише мемоаре. Дикин је прошао кроз пакао Сутјеске уз Тита.

Битка на Сутјесци као да је била као предодређена за еп и легенду. Јунаштво, потпуни преокрети и изненађења, спремност на саможртвовање, братска борба Срба и Хрвата. Нигде ни пре ни после није изгинуло толико Хрвата партизана, углавном Далматинаца. Комунисти су са правом од борбе на Сутјесци начинили један од темељних партизанских и послератних митова. Сви знамо песму о команданту Сави, иако су и далматински Хрвати и банијски Срби дали највише палих бораца. Нико не зна како су се звали далматински и банијски команданти. Банијци су на Неретву пошли са око 4.500 бораца, вратило их се мање од 500. Али ни Далматинци на Банијци нису тако вешти у опевању својих борби као Црногорци.

РЕВИЗИЈА ИСТОРИЈЕ

Умањивање улоге партизана врши се из неколико праваца. Први је омаловажавање штете које су нанели окупатору. Наравно, Бата Живојиновић, Љубиша Самарџић, Прле и Тихи су у југословенским филмовима и серијама сами убили више Немаца него што их је погинуло на целом Балкану. Међутим, као и у већини других историјских прича, мора да водимо рачуна о општем европском и светском контексту.

У најтежем тренутку рата, док Вермахт меље све пред собом на путу ка Москви, партизани и четници ослобађају земљу од Јадрана скоро до Саве и

РУДОЛФ ЛИТЕРС,
ГЛАВНОКОМАН-
ДУЈУЋИ НЕМАЧКИХ
СНАГА У БИЦИ
НА СУТЈЕСЦИ,
У ПОСЕТИ
ПРИПАДНИЦИМА
СС ДИВИЗИЈЕ
„ПРИНЦ ЕУГЕН“
КОД ФОЧЕ,
7. ЈУН 1943.
(US National Archive)

Дунава – од околине Сарајева и Мостара на западу, до испред Краљева на истоку. Само на територији „Ужичке републике“ у Србији живело је око милион становника. Партизани касније ослобађају велике територије са седиштем у Бихаћу 1942. и Јајцу 1943. године.

Једини други европски покрет отпора који је на кратко држао тако велике територије је словачки, који у касно лето 1944. године на неколико недеља ослобађа област величине Македоније са центром у Банској Бистрици.

Ниједан покрет отпора у Европи није сам ослободио већи део своје земље. Сетимо се да је Црвена армија после октобра 1944. године отишла према Мађарској. Целу земљу западно од Дрине и Босута ослобађају партизани.

Французи крећу у праве борбе тек после савезничког искрцавања у Нормандију и нигде се не боре сами, без Англоамериканаца. Покрети отпора и у другим земљама играју искључиво помоћну улогу у војним операцијама. Сем Југославије.

Други правац порицања партизанске улоге у рату је њихов немаран однос према жртвама. На пример, повод за највеће страдање Срба у рату, оно на Козари, јесте партизански напад на рудник Љубију. Козарачки партизански одред, иначе највећи у земљи, је осим тога стално нападао пруге. А рудници и саобраћајнице су најважнија немачка брига у региону. Зато решавају да очисте цео један крај од Срба. То су Козара и Поткозарје. Усташе затиру козарачке Србе са фанатизмом невиђеним нигде у Европи од времена верских ратова.

ДРУГА
ПРОЛЕТЕРСКА
ДИВИЗИЈА У
ПОКРЕТУ КРОЗ
ЗЕЛЕНГОРУ ТОКОМ
БИТКЕ НА
СУТЈЕСЦИ,
ЈУН 1943.
(Жорж Скригин /
Музеј Југославије)

На први поглед, лако је нападати партизане да су водили борбу против окупатора без обзира на страдања цивила. Прича о цени борбе је један од главних мотива првог партизанског модернистичког романа, *Далеко је сунце* Добрице Ћосића.

У Другом светском рату нигде није вођено много рачуна о страдању цивила, па ни својих или савезничких. У припремама за Дан Д и након искрцавања, Англоамериканци су у бомбардовањима побили више од 50 хиљада Француза. На пример, када су бомбардовали луку Авр, где је страдало 5 хиљада људи, одбили су да допусте евакуацију цивила.

Током девет месеци Битке за Британију 1940. и 1941. је страдало 43.500 цивила. Хиљаде међу њима је

изгинуло од „пријатељске ватре“, противавионских граната које су промашивале циљ и експлодирале на земљи. Током целог рата је у савезничком бомбардовању погинуло око 57.000 француских цивила. Немачка бомбардовања су побила 60.500 британских цивила.

Овде морамо да прибегнемо међународном контексту. Има ли неодговорније, али и храбрије акције отпора од Варшавског устанка 1944. године? Вође Армије Крајове су покушале да сами ослободе Варшаву и тако обезбеде пољску самосталност. Без договора са Совјетима, устанак је био осуђен на пропаст. Совјети су пустили Пољску војску у отаџбини да пропадне са скоро 200 хиљада погинулих цивила и разарањем 90 одсто Варшаве, дословце циглу по циглу.

Пољаци се, међутим, поносе овим лудо храбрим чином побуне. Не одбацују га због превисоке цене и недовољне брига о народу.

ОСВЕТНИЧКЕ ОДМАЗДЕ

Победници у ослободилачком и вишеструком грађанском рату јесу 1944. и 1945. године прибегли осветничком терору. Али, много кафанске митологије се развило око тих злочина. На пример, да је тај терор био првенствено антисрпски. Мерено процентима, а и у апсолутним бројевима, партизани су највише убијали Хрвате, што је и разумљиво, обзиром на жилав отпор оружаних снага НДХ чак и после 9. маја. Само у мају 1945. године, на многим стратиштима које називамо по једном месту, Блајбургу, побијено је више Хрвата него свих Срба у репресалијама новог режима 1944. године. Разлика је у томе што су српске жртве црвеног терора углавном били цивили, осим малог броја љотићеваца и недићеваца.

Што се четника тиче, њихово највеће страдање је на Зеленгори, пролећа 1945. године (око 9 хиљада). Неки су пали у борби, иако веома неравноправној, а неки после заробљавања. Хрвати на тзв. „Крижном путу“ углавном су побијени након што су их Британци изручили Југословенској армији.

Често се чује тврдња да су убијени хрватски војници били усташки кољачи, који су заслужили одмазду, али то не знамо. Нико се није много бавио испитивањем ко су и шта су били стрељани. Најважније усташе су одавно побегле пацовским каналима. Они што су похватани око аустријско-словеначке границе су у великом броју били регрути, мобилисани из околине Загреба и северозападне Хрватске. Значи, многи од њих нису у животу видели Србина. После Хрвата, сразмерно највише су страдали Словенци у њиховом „рдечем терору“.

Занимљивост везана за те догађаје је да су партизани избегавали да убијају „туђе“. Словенци су убијали

Словенце, Црногорци своје, а усташе и домобране Хрвати и Срби из Хрватске. Мој деда, четник Павла Ђуришића, са врло сумњивом биографијом, преживео је тако што се предао словеначким партизанима.

У Вараждину су средњошколци недавно били збунени питањем да ли је Хрватска победила у Другом светском рату. Поделили су се на скоро једнаке делове по том питању. И Србија и Република Српска се колебају око партизанског наслеђа, које јесте противречно. Али треба ли да због оправдане критике комунистичких грехова одбацимо велики међународни историјски капитал који су нам оставили партизани? Уз све своје заблуде, па и злочине, партизанска војска је била, после кинеске, највећа герилска војска на свету. А Кинеза је било нешто више. Највећи број партизана су били Срби. Да ли смо спремни да се одрекнемо велике историјске победе, због идеолошких размирица?

На овом месту морамо да проширимо историјски контекст. Запитајмо се да ли би Французи одбацили свој највећи празник, 14. јули, Дан пада Бастиље, зато што су револуционари после спроводили, дотада нечувени, револуционарни терор.

АНТИФАШИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ

У нашем сећању мора да опстане чињеница да нас антифашистичка борба повезује са најбољим делом човечанства, оним који је победио те 1945. године. Стицајем околности, партизанска борба постала је једна од ретких позитивних тековина наше историје у свету. Мало ко зна за објективно много веће победе српске војске у Великом рату. Партизанска борба је врло позната ствар. Сви знамо анегдоту о томе како је Пикасо плакат за филм *Бишка на Неретви* насликао за сандук вина, задовољан што може да буде део слављења велике партизанске борбе.

Милан Кундера, који је веома критичан према свему што мирише на комунизам, а поготово на Русе,

КОМАНДАНТ ПРВЕ
ПРОЛЕТЕРСКЕ
БРИГАДЕ ДАНИЛО
ЛЕКИЋ ГОВОРИ
БОРЦИМА УЧИ
ПРОБОЈА НА
СУТЈЕСЦИ,
ЈУН 1943
(Музеј Југославије)

у есеју о роману *Кожа Курција Малапартеа*, овако је писао:

„Нова Европа је настала из једног огромног пораза, који је без премца у њеној историји; Европа је први пут поражена. Европа као таква, читава Европа... Ниједна земља у Европи (од Атлантика до балтичких земаља) није се ослободила властитим снагама (Ниједна? Ипак. Југославија. Властитом партизанском војском. Зато је 1999. године требало недељама бомбардовати српске градове: да би се, накнадно, и том делу Европе наметнуо статус побеђеног.“

И наравно наш осведочени пријатељ Хандке у својој књизи *Ойрошјај сањара од Девеише земље*:

„Редовно сам у словеначким селима виђао мање групе старијих мушкараца као сведоке историје са свим другачије од наше немачке и аустријске, историје управо те Велике Југославије отпора, и завидео сам Југославији – другачије то не могу да кажем – баш због те њене историје.“

Дакле, ко је победио 9. маја 1945. године?

Тог дана, мој деда-стриц Милутин, звани Тина, Чарпан из Милутовца, први пут је видео море у Трсту, а на

мору огромне америчке лађе. Причало се међу војском да ћемо можда да заратимо са Американцима око тог прелепог града. Тина се осећао као део непобедиве, велике војске. Сви војници те армије су се осећали као равноправни саборци великих сила ослободилаца света, као победници у праведном рату. А то су и били.

Да одбацимо ту победу, коју смо извојевали заједно са бољом страном света?

Зато што ју је постигла једна, наводно, идеолошка војска?

Зато што су плодови те победе доведени у питање?

Зато што данас није јасно да ли су поражени боље прошли?

Све је можда почело релативизацијом одговорности за Први светски рат. На његову стоту годишњицу се чинило да многи тврде да је Србија некако изазвала Велики рат својом дрском и самоувереном политиком. Много је суптилнија ревизија Другог светског рата. Западни медији чак проналазе сведоке по Украјини који говоре да су садашњи руски војници као нацисти из 1941. године. Таквим поређењима се Русији одузима њен симболички најважнији допринос свету – та победа 9. маја.

Ми то радимо сами. Део наше јавности жели да заједно са комунистичким догматизмом избаци и целокупно наслеђе НОБ-а, као штетно за „српство“. То није само увреда за стотине хиљада српских антифашистичких бораца. То није ни паметно. Словенци су одбацили комунизам и Југославију, али не и партизански антифашизам. Бошњаци присвајају српску антифашистичку борбу, залажући се за ЗАВНОБИХ као основу своје државности, иако је пре 1944. године присуство тог народа у партизанима једва видљиво. Разне НВО покушавају да остваре монопол над помодно схваћеним антифашизмом, који се у том кључу тумачи као анационалан и супростављен српском родољубљу. А српски антифашизам може да буде итекако патриотски и националан.

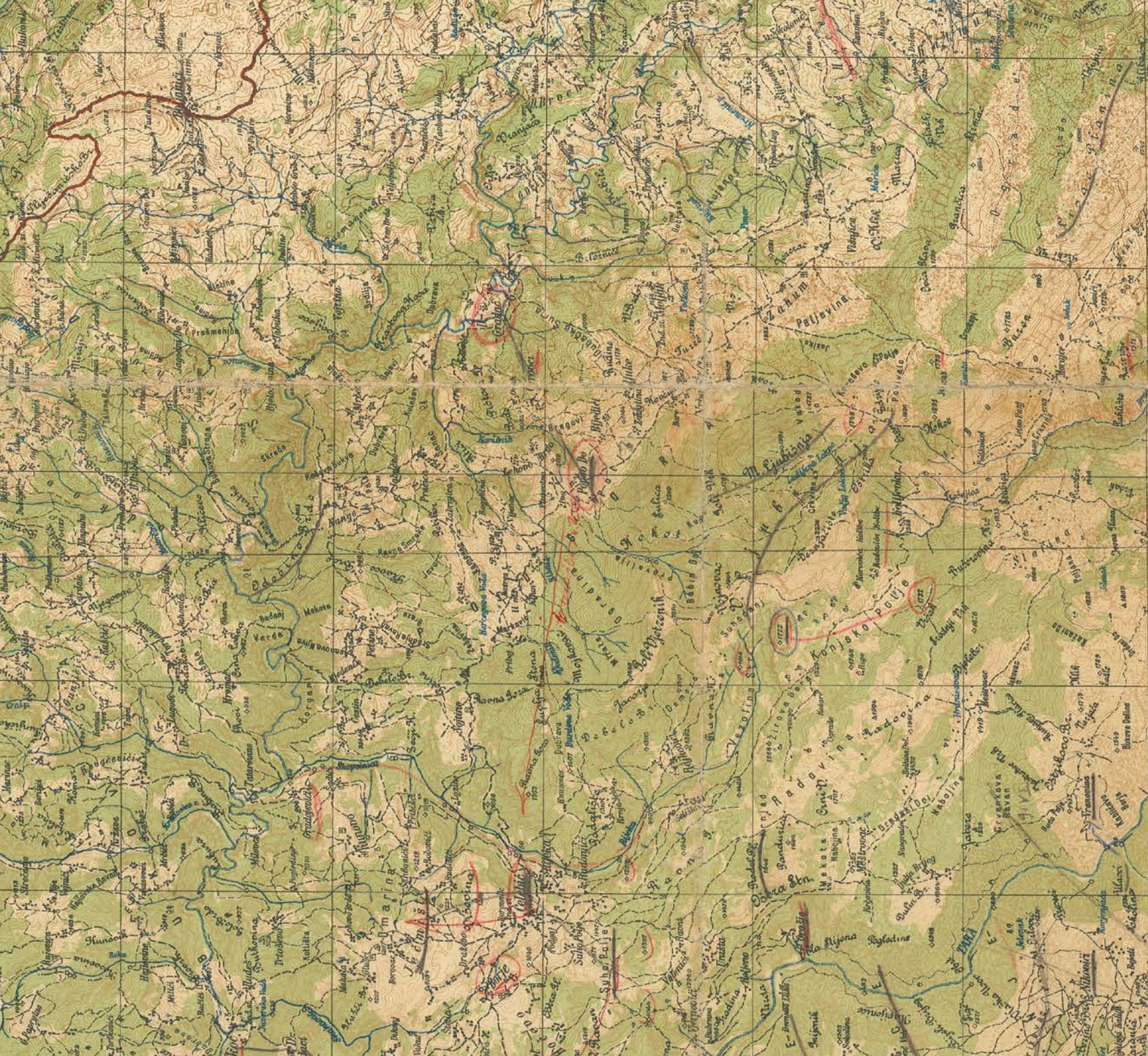
Немогуће је заменити партизански антифашизам некаквим равногорским. Равногорци су, у војничком смислу, углавном били лабава коалиција сеоских милиција. У централној Србији није споран њихов антифашизам. Све до краја 1943. године, Немци стрељају отприлике подједнаки број талаца из редова „комуниста“ и „ДМ“, како су их они звали. Прва акција „Принц Еуген“ дивизије је била усмерена на Кесеровићеве четнике. До лета 1944. године равногорци се боре против недићеваца и љотићеваца.

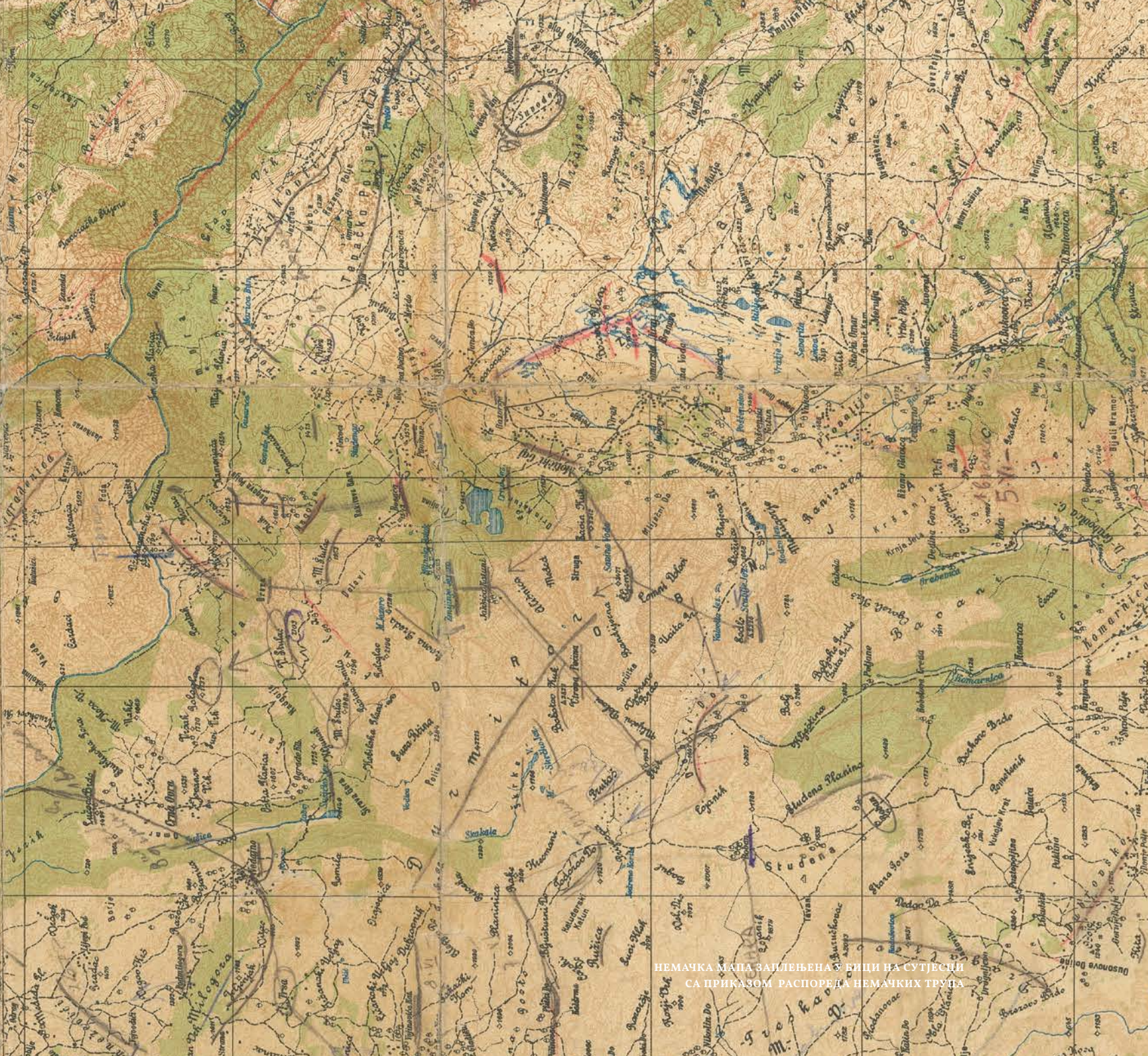
Проблем је у недостатку великих антифашистичких догађаја, погодних за присећање. После 1941. године равногорска стратегија се у Србији своди на чекање искрцавања савезника и на активну сарадњу са Италијанима у НДХ и Црној Гори. Најсветлији пример равногорског антифашизма у том каснијем периоду је операција „Халијард“, извлачење стотина савезничких ваздухопловаца преко импровизованих аеродрома у дубини окупиране територије.

На крају крајева, има нечег локалног у слављењу равногораца. Чак и у оквиру српског народа, читави крајеви нису имали никаква искуства са равногорцима. Понајпре Срем, део данашње Србије који је дао највише палих бораца.

Није подсећање на важне датуме, каква је 80. годишњица Битке на Сутјесци, једина сврха неговања антифашистичке традиције. Ова наша традиција, уз све сенке и противречности, могла би да буде једна од основа за савремени српски патриотски национални идентитет. Заснован на причи о победи и слави, а не на кукању да смо јадни, издани и остављени.

Амин Малуф је описао како лоше на Арапе утиче убеђење да их је цео свет издао и понизио. Губитнички наративи спремају на нове губитке. А прича о великој победи може да буде увод у неку будућу изградњу оптимизма.

Немачка мапа заплена у Бици на Сутјесци
са приказом распореда немачких трупа

Сутјеска: Минут ћутања за мртве и за живе

ЕНЕС ХАЛИЛОВИЋ

Командант немачких штрупа у Хрватској, генерал Рудолф Либерс, којем је поверено руковођење операцијама за уништење партизанској покрећа, издао је 6. маја 1943. заповести о припреми и извођењу операције „Шварц“, познате код нас као Бишка на Суђесци. Операција околвања и уништења партизанских јединица, у којој је учествовало 127 хиљада непријатељских војника, започела је 15. маја и након месец дана крвавих борби окончана је 15. јуна 1943. Умркос огромним губицима – од укупно 22.148 партизанских бораца поинуло је њих 7.454 – главнина јединица је успела да се извуче из обруча. Да је партизански покрет ликвидиран на Суђесци, тешко да би се икад опоравио.

На простору бивше СФРЈ не постоји топоним који је толико пута служио као инспирација уметницима. Познати омладински песнички фестивал на Тјентишту подразумевао је да млади песници пишу о славној бици из Другог светског рата. Ту је рањен и Иван Горан Ковачић, који ће непун месец након битке бити убијен, у близини. Сама реч Сутјеска постала је симбол борбе, погибије и спаса.

Уметност подстиче уметнике, порађа уметност. Као што је Владимир Бурич, руски песник, рекао: „Време читања стихова, то је време њиховог писања“, тако и кроз пример инспирације Битком на Суђесци видимо константно уметничко враћање тој теми.

Кад помислим на излаз из немогућег, падне ми на памет и излаз из обруча онда када се чинило да нема излаза. Битка је, кажу историчари, вођена од 15. маја до 15. јуна 1943. Пораз Хитлерове војске код Стаљинграда довео је до тога да југословенски антифашисти након Сутјеске помишљају да би крај 1944. могли дочекати у Београду. Било је важно одржати бакљу. Да је партизански покрет ликвидиран на Суђесци, тешко да би се икад опоравио.

Споменик на Тјентишту, дело Миодрага Живковића. Свечано је отворен 1971. године. Када је добио

шансу да реализује идеју, Миодраг Живковић је постао познат у целом свету.

Споменик се састоји од две симетрично постављене камене громаде високе 19 метара између којих је простор за продор. Споменичке масе су скулптуре које симболизирају снагу. Кад се прође између њих и изађе на отворени простор, наилази се на немирне стазе од камена где су исписани називи партизанских јединица. Уметник је Сутјеску видео не као смрт већ као животну победу.

Фебруара 1971. он, који је себе дао и Кадињачи и Шумарицама, изјавиће: „Понекад ми се чини да сам познатији у Чилеу, него у Југославији! Кад прегледам све изреске из водећих чилеанских листова и успоредим с оним што је о мени и мојем делу написано у домовини, то мишљење намеће ми се само од себе“.

То су речи Миодрага Живковића који је био веселак, а на све кипарске конкурсе слао је рад под шифром „13“. Десет година је „носио Сутјеску“ док није из њега кануо споменик, огромни камен, спомен огромне борбе и огромне туге.

Данима и годинама имао је дилему – хоће ли споменик свакоме говорити оно што баш он мисли и осећа? Шта ће мислити народи Југославије кад застану пред спомеником?

Десило се, током изградње на Тјентишту, долазе неки душебрижници и виде Миодрага Живковића у радничком оделу и чизмама.

И кажу: „Жиле, Тито долази, да се обучеш.“

„Па, није дошао да види како сам обучен, него да види шта радимо“, одговорио је Живковић.

Он је од почетка тражио израз којим ће камен морати да носи сећање на прошлост и поруку за будућност, а будућност ће донети и оне године кад се неће обележавати годишњица битке о којој су певали милиони људи.

Али како је ток рата удесио да се дође баш на реку Сутјеску и на околне планине?

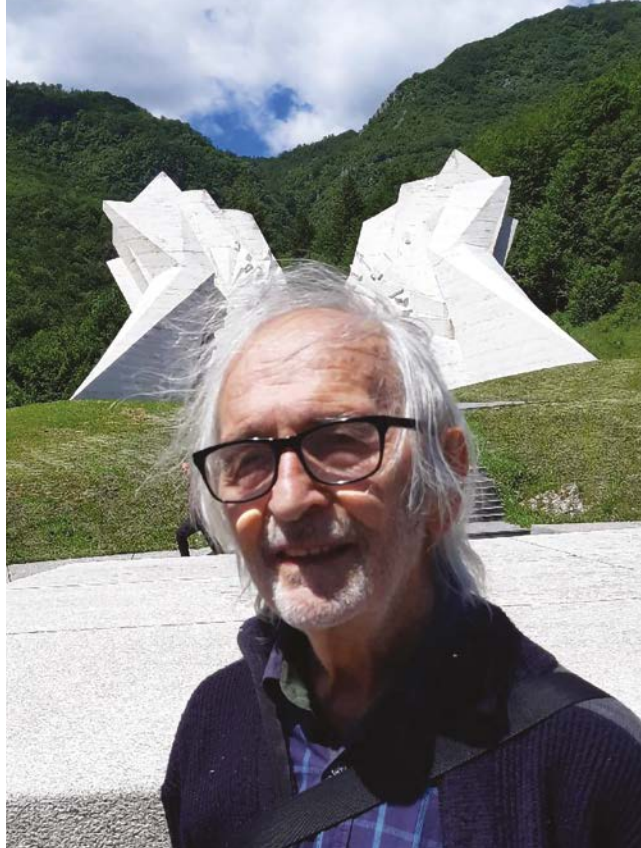
ОПЕРАЦИЈА ШВАРЦ

Немачко-италијанска офанзива почетком 1943. има само један циљ: да једним ударцем уништи главнину Народноослободилачке војске Југославије и тиме осигура јадранско залеђе у случају савезничког искрцавања.

Током априла и почетком маја Немци гомилају снаге у долини Лима и Таре, приближавају се и спремају за коначни ударац.

Немачки командант за југоисток предложио је Врховној команди да основни циљ операције буде уништење главне оперативне групе партизана, а разоружање четника да се изведе узгредно. Командант немачких трупа у Хрватској, генерал Литерс, којем је поверено руковођење операцијама, издао је 6. маја заповест о припреми и извођењу операције „Шварц“, познате код нас као Битка на Сутјесци.

Идеја немачког командовања била је да на линији Фоча–Горажде–Пљевља–Пријепоље–Бијело Поље–Колашин–Подгорица–Никшић–Гацко–Калиновик стегне главна оперативна група Народноослободилачке војске, те да се на планинским масивима у пределу око доњег тока Пиве и Таре уништи.

ВАЈАР МИОДРАГ
ЖИВКОВИЋ
НА ТЈЕНТИШТУ,
ЈУН 2020.
(СУБНОР)

За операцију ангажоване су: Прва брдска дивизија, стигла са Источног фронта, Седма СС дивизија „Принц Еуген“, 118. ловачка дивизија, 369. легионарска дивизија, 724. пук 104. ловачке дивизије, два пука бугарске војске и три италијанске дивизије – „Taurinense“, „Venezia“ и „Fegara“, и 4. ловачка бригада НДХ потчињена команди 118. немачке дивизије. У резерви су чекале 117. немачка дивизија, 373. легионарска дивизија „Тигар“ и четири италијанске дивизије. За операцију је ангажовано 12 авио-ескадрила.

Петнаестог маја покренута је операција „Шварц“. Преко 120.000 непријатељских војника ударило је на шест пута мање југословенских бораца.

Борци немачке Прве брдске дивизија, који се хвалили тиме што су поболи кукасти крст на Елбрус, респектовали су Прву пролетерску бригаду. Њен

командант написао је у извјештају: „Непријатељ се жилаво и огорчено брани.“

Командант Прве пролетерске Коча Поповић је 17. маја у 9.15 часова послао депешу Врховном команданту: „Непријатељска акција има карактер офанзиве“.

То је прва директна информација Врховном штабу да се ради о новој офанзиви.

И Тито ће касније, много пута, потврдити да партизанске снаге никад нису биле у већој опасности. Партизански курири и осматрачи свакодневно уочавају примицање немачких војника. Распламсавају се борбе, партизански борци јасно уочавају да се простор сужава.

Британска мисија 28. маја 1943. слеће на Дурмитор, предводи је Вилијам Дикин, којег Ђилас описује као ћутљивог човека који је рекао да „хоће да помогне“. Тито каже сарадницима како ће Британци „да виде ко се бори“.

„Партизани су Британцима дали коња који је носио радио-станицу“, бележи Ђилас, „а 31. маја четници су напали Врховни штаб.“

Како расте неизвесност, расте нервоза. Тих дана Титова невенчана супруга Даворјанка Пауновић, звана Зденка, била је хистерична. Ђилас: „Раздрао сам се на Зденку да ћути – док је нисам сподбио за чуперке и бацио низа стене, јер ЦК има ваљда и другог посла а не да се бави њеним хистеријама. Тито је ћутао, док је Зденка панично обнемела.“

СРЕМУШ У ПЛАНИНИ

Поред недовољно оружја, муниције, санитарског материјала и хране, партизанске јединице водиле су са собом и више од четири хиљаде рањеника и константно их је пратио пегава тифус.

После рата многи југословенски извори наводе да су Немци током Битке на Сутјесци затровали изворе воде у целом крају, али Ђилас то негира. Он као

предност младих и лаконогих партизана истиче то што на простору на ком су се водиле битке нема снега, те се може заспати на тлу.

На троуглу Жабљак–Фоча–Гацко, припадници италијанске окупационе војске отели су од народа 60.000 грла стоке којима је храњена немачка војска током непријатељске офанзиве.

Партизани су бивали гладни, а кад би јели, јели би понеку дивљу јагоду, коњско месо и дивљи лук – на територији Балкана познат под називима среммуш, среммуша и сријемуша. Сви преживели истичу среммуш као храну која их је држала. Биљка *Allium ursinum*, позната и под називом дивљи бели лук, углавном расте у вишим планинским пределима, међутим, данас је све више људи који је гаји и у баштама. Карактерише је јака арома и љуткаст укус. Богата је многим минералима и витамином Ц, а санира упале и инфекције, ојачава срце, подржава јетру и бубреге.

Баш од априла до краја јуна може се брати среммуш. А шта да је Битка на Сутјесци у јануару била? Шта без среммуша?

Осим среммуша, како наводи лекар Гојко Николиш у књизи *Корџен, сџабло, џавешина*, партизани су јели пужеве.

Лекари и болничарке међу партизанима имали су бригу више. Како лечити без медикамената. Раширио се тифус пегавац.

Ђилас сумња да Немци, током битке, упадају у радио депеше и лако читају комуникацију. После рата је заиста утврђено да су Немци открили шифру радио саобраћаја Врховног штаба и то обилато користили.

Али, шта је важно за данашње разумевање тока битке?

У Главну оперативну групу, међу партизанима, свакодневно стижу вести да се Немци из Украјине сваког дана пред Црвеном армијом повлаче према

Западу. То сигурно знају и Немци који надиру из свих праваца.

КОЧИН ПРОБОЈ

Десетог јуна, у раним јутарњим сатима, Прва пролетерска дивизија је разбила борбену групу Нöһне и пробила непријатељски обруч на Сутјесци. Успех Прве пролетерске 10. јуна био је од пресудног значаја за читав исход тридесетодневне битке на Сутјесци. Њеним продором кроз Зеленгору ка Јахорини био је осујећен непријатељски план опкољавања и уништења главне оперативне групе, и створени су услови за извлачење.

Наредне ноћи Сутјеску је прешао и Врховни штаб са Другом пролетерском дивизијом. Одсечена Трећа

санџачка бригада је заједно с рањеницима десеткована у пробоју преко Сутјеске 13. јуна.

Исписане су странице историје, препричавале су кафане како је Коча Поповић, на своју руку, пробио обруч иако му то Тито није одобравао. Неки су тврдили да је то својеглавост, а неки да је то Кочина генијалност. Можда је баш био потребан песнички осећај да се нађе простор и време за излазак из обруча.

Касније, много касније, када Коча буде у САД разговарао са америчким генералима – сви ће они знати за његов пробој на Сутјесци.

Прва пролетерска дивизија искористила је повољан тренутак и дохватила се масива Зеленгоре код Врбничких колиба. За њом су се извлачиле и остале јединице. Али немачка команда је пажљиво пратила развој ситуације, и одмах је убацила своју резерву, 369. дивизију у фронтално наступање на Зеленгору са севера. Прва пролетерска је 9. јуна била нападнута. Авиони су немилице сејали смрт.

Коча Поповић имао је испред себе три немачке борбене групе, а иза себе још три. Фронт се из часа у час згушњавао, а слободни простор се сужавао.

Са Кочиног становишта, ситуација је била драматична, и није се смело губити ни тренутка. Требало је деловати брзо и одлучно. Сваки изгубљени тренутак чинио је ситуацију тежом. Командантов инстинкт био је исправан. Он у том тренутку није знао да су Немци иза фронта 369. дивизије већ прикупљали делове 724. ловачког пука као појачање.

Коча се определио за напад према северу, право кроз центар фронта 369. дивизије. Више пута покушао је да добије Врховни штаб радио-везом, да изложи своје виђење ситуације и предлоге, али узалуд. Нашао се пред проблемом одговорности. Осећао је да му је највиша дужност да делује, и то одмах, али није имао одобрење врховног команданта. Међутим, према његовом виђењу, све друго осим енергичног

ИСТИЦАЊЕ
НЕМАЧКЕ,
ИТАЛИЈАНСКЕ И
БУГАРСКЕ ЗАСТАВЕ
НА ДУРМИТОРУ,
ЈУН 1943. ГОДИНЕ
(Музеј Југославије)

О КОЧИ ПОПОВИЋУ

Пеко Дапчевић, командант Друге пролетерске дивизије, о Кочиной самоволној одлуци на Сутјесци рекао је следеће: „Благодарећи правилној процени ситуације, смјелој и промишљеној иницијативи команданта Прве пролетерске дивизије (коју су при извршењу пробоја подржале снаге Друге пролетерске дивизије), убрзо је нађено најбоље решење за излаз из те тако тешке ситуације.“

Велимир Терзић, вршилац дужности начелника Врховног штаба о пробоју на Балиновцу каже: „Успех Прве пролетерске дивизије 10. јуна био је од пресудног значаја за читав исход тридесетодневне битке на Сутјесци. Њеним продором кроз Зеленгору ка Јахорини био је не само компромитован већ и осујећен непријатељски план окружења и уништења главне оперативне групе, где су створени сви битни услови за бржи пролаз свих осталих наших снага!“

Вилијам Дикин: „Уредан, напет, промишљено контролисан осетљивим и дисциплинованим умом и снагом воље, Поповић је био интелектуалац, војник изванредне даровитости, што је можда било и туђе његовој унутрашњој природи. Потицао је из имућне београдске породице и радо се одвојио од свог домаћег порекла после студија филозофија на Универзитету у Паризу, где се кретао у надреалистичким круговима, у левичарском свету песника, књижевника и уметника. Билингвалан, говорио је саркастичним углађеним француским језиком и у његова ментална утврђења није се

КОЧА ПОПОВИЋ
И ДАНИЛО ЛЕКИЋ,
ПОСЛЕ ПРОБОЈА
СА ЗЕЛЕНГОРЕ,
ЛЕТО 1943.
(Музеј Југославије)

могло продрети. Његове саркастичне примедбе биле су као ударац мачем. Респектујући противударе, увек је био на опрезу.(...) Као командант Прве дивизије, са својим сигурним инстинктом и муњевитим схватањем ситуације, Коча Поповић је одједном осетио слабу тачку у обручу немачког окружења северно од Сутјеске и непосредно је допринео нашем спасавању... Поповић је био усамљен вук, самотан човек, с ретким тренуцима неопрезности. Имао је примесе војног генија и мржње према рату."

После рата неће Коча оспорити Титове ратне заслуге. „Тито је у рату показао да је дорастао задацима у припреми и вођењу борбе“, записаће. „Када је устанак почео, брзо је постао неоспорни вођа – од самог почетка размишљао је својом главом“. Али од самог Коче остаје забележено да су у рату Тито и он били на „ти“, а већ 1945. године, у миру, на „ви“.

Коча се са Титом разишао 4. новембра 1972, када је председник СФРЈ склонио српске либерале. Коча се сећа: „Не бих могао рећи да смо водили неки дужи и садржајнији политички дијалог. Чинило ми се да он, с обзиром на године, више и није био кадар да улази у такав дијалог... Можда није било ни неопходно. Нисам осећао потребу за неким опширним објашњењима. Он је једино, рекао бих жалосно, запитао: 'Зар збиља мораш да одеш?' Узвратио сам кратко и непоколебљиво: 'Одлучио сам'. Разликовање је трајало већ прилично дуго. Постало је непремостиво."

пробоја, и то одмах, представљало је сигуран пут у колективну пропаст.

Зато је донео одлуку да поступи самовољно. О томе је написао обавештење Врховном штабу, које је послао по куриру. Расформирао је све помоћне и техничке јединице, и наредио да сви, укључујући и официре, крену на јуриш заједно.

Стигла је у врховни штаб и Кочина порука у којој јавља: „Ми одосмо, а ви немате шта да чекате, него боље крените за нама.“

Пеко Дапчевић, командант Друге пролетерске, сугерисао је да је боље да се одмах крене и искористи Кочин продор. Иначе ће после ионако морати истим путем, само кад се Немци среде, под много тежим околностима.

Крећемо, одлучио је и Тито.

И бригаде су се сјуриле низ Зеленгору, па у источну Босну. Слободна територија се ширила: Бугојно, Јајце, Тузла, Шамац... За њима су непрекидно каскале две немачке дивизије са Сутјеске, Седма СС „Принц Еуген“ и 369, али без већих успеха.

Јунак пробоја био је Коча, својеглави пролетерски командант.

Антоније Исаковић овако описује јутро у којем је Прва пролетерска кренула на јуриш:

„Доле је млада шума, а испред нас ливада. Али ниска, густа магла, као млеко густа магла, готово се ништа не види... Из те шуме, назирем, провирују, излазе партизани. Излази Прва пролетерска. Одједном, магла је стала, нагло се дигла, чистина. А на супротној страни ливаде, негде на око осамдесет-сто метара од нас, жут редут, ров. То је Балиновац. Ту су Немци. Ушанчени. Добро памтим, Данило Лекић је одмах командовао: 'Прва пролетерска – јуриш!' И вероватно, ја мислим да је то једини пут кад је цела Прва пролетерска јуришала. Преко те чистине. Сви смо били у истом стрељачком строју. Први пут, сви... Све команде чета и сви штабови батаљона, и штаб бригаде и Шпанац (Данило Лекић) и Плави (политички комесар Мијалко Тодоровић) били су у јуришу, и сви курири, и сви кувари, и сви болничари... Све је изашло ту, колико нас је било. Само идеш... Фанатично напред. У магновењу сам видео рањеног друга како пуца у себе. Неће да остане као рањеник. Излетели смо из те шуме и само трчали, незадрживо трчали. (...) Немци пуцају, али ми надиремо; један Немац, видимо, подиже се да побегне. Сећам се те слике: немачки официр из пиштоља пуца у њега, пуца у своје војнике. Не да им да беже. Узалуд, разбили смо Немце, да не знам ни како.“

РАЊЕНИЦИ

Стално се, и пре пре изласка из обруча и после, ковитлала још једна драма – рањеници. Куда и како са њима?

Билас предлаже да их посакривају по пећинама. На тај начин он, уочи тешке одлуке, са Тита пребацује одговорност на себе.

Тито је 9. јуна одобрио да се крене даље.

Рањеници су остали.

Истог дана је рањен и Тито, сведочи Билас. И додаје: „Успоравали су нас лешеве, у недоумици да то нису преморени борци које треба пробудити.“

Наишли су на педесет рањеника. Нису нас прекорели, каже Билас, и сећа се рањеног младића из Крагујевца који је тражио да се рањеницима не одузима оружје. Билас је схватио да болничко особље рањеницима одузима оружје како се не би убили, али он ипак наређује да се рањеницима не одузима оружје, јер то је средство да се избегне мучење.

Билас каже рањеницима: „Бринућемо за вас уколико се пробијемо.“ Рањени Крагујевчанин одговара: „Само се ви пробијајте, а нама шта буде.“

Гојко Николиш тврди да је Тито био потиштен кад га је известио о рањеницима у Централној болници. „Примио је извештај без коментара, али врло потиштена лица“, сећа се Николиш.

Рањен је и Нурија Поздерац. На Вучеву. Носе га. Поздерац је у агонији. Билас каже како лекари предлажу да се Поздерац инјекцијом „докрајчи“. „Ја сам то одбио“, каже Билас. Нурија Поздерац умире 11. јуна и олакшава себи и другима.

Ево сведочанстава истргнутих из томова послератних сећања на битку:

„На уласку у шуму, рањеник. Грли га сестра. Неки предлаже да га понесу. 'Не, готов сам. Зар да изгинете због мене?' Звали смо сестру. 'Хвала вам, другови', рекла је и загрлила брата. 'Заједно мремо, а вама пуно

хвала.'“ Остала је сестра да сконча покрај брата. Коњи носе тешке рањенике. Коњи су кост и кожа.

И још из сећања бораца:

„Коњетина је укуснија печена него кувана.“

„Једни падају од замора, други од метака.“

„Гладан, један је сањао питу и пружао руку за њом.“

„Хладна ноћ, сакрио се Месец за облаке. Хладна Сутјеска. Вода не зна за страх.“

Милован Ђилас у књизи *Револуционарни раџ*, говорећи о Бици на Сутјесци, пише:

„...А онда су ми се јавила ненаметљиво али и неотклоњиво, размишљања о Немцима и партизанима – о идеологији... Зашто доктори из Берлина и професори из Хајделберга у тим гудурама истребљују балканске сељаке и студенте? Мржња против комунизма и нацистичке доктрине нису довољне за то. Нека друга, страшна и неумољива сила их гони у ту сулуду смрт и срамоту. И нас, такође, да им се одупиремо и светимо. Јер Русија, Совјетски Савез и комунизам можда могу то донекле да објасне и правдају. Човек може за њих и да умре. Али ова острашћеност, ово истрајавање без обзира на патње и смрт, ово отимање за своју људскост и народност мимо властите смрти, својом смрћу као зовом и надањућем – то нису ни идеологија ни Маркс ни Лењин...

„Човек сео и умро.“

„На мртвом коњу човек седи и реже месо.“

„Неко превија рану буковим лишћем.“

„Немци јуришају. Падају, али се не заустављају.“

„Лешеви низ реку.“

Александар Јоксимовић на Лучким Колибама, моли: „Оставите ме да умрем. Не могу даље.“

„Жена без обе ноге. Вуче се рукама. Ускоро ће искрварити.“

„Заид. Курир. 11 година. Пегав у лицу. Погинуо.“

„Војин Савчић одрао кожу са коња и обавио босе ноге, израђављене.“

„Леш. Девојка. Петнаестак година. Без метка, без гелера. Погинула од притиска ваздуха, јер бомба је пала близу ње. Да је звери не растргну, да непријатељ не види њено лице, бацили смо је у реку.“

„Тифусари. Очи им пламте грозничавим сјајем. Лица бледа. Образи упали. Огрнути су ћебадима. Иду, као слепи мишеви.“

„Нечујно умиру тифусари, без трзаја.“

„Група тифусара реже живог коња. Он се копрца, али убадају га бајонетима.“

„Гулимо букова стабла. Укусан сок испод коре.“

„С лешева скидамо ципеле. Једемо шумске јагоде. Усне нам испуцале.“

Из историје Прве пролетерске:

„Девојка јуна освануо је ведар дан. У зору су батаљони кренули ка Врбничким колибама и Старом катуњу. Још се сунце није појавило, а долетело је извиђачки

авион. Дуга колона I. бригаде кретала се преко голих пашњака Лучких колиба. Пилот је угледао колону, циљ какав је само пожелети могао, и одмах се устремио на њу. Борци су полегли у траву и ватром натјерали пилота да са веће висине баца бомбе и митраљира. Нико у колони није погођен, али је тако рана појава извиђачког авиона наговјештавала тешку борбу дугог јунског дана. Било је јасно да ће послје извиђачког авиона ускоро долетјети бомбардери. За мање од једног часа запиштале су сирене 'штука', проломила се Зеленгора од силних експлозија бомби. Небо су парали

непријатељеви авиони као узнемирени рој стршљена. Оног тренутка када је дознао да колона партизана пролази преко Сутјеске између Кошура и Озрена, командант њемачких снага генерал Литерс реаговао је са намером да затвори излаз са Зеленгоре.“

Сава Ковачевић командује: „Кад гранате падају, треба лећи. А кад је пауза – трчати, пробијати се.“

Немци сити ратују. Имају времена и за предах. Само здрави иду у борбу.

Један Италијан који је служио Владимира Назора, пребегао је. Долази наредба партизанима да стрељају

БОРЦИ ДРУГЕ
ДАЛМАТИНСКЕ
БРИГАДЕ НА
МИЛИНКЛАДАМА,
9. ЈУН 1943.
(Жорж Скригин)

„Ми смо кренили у јуриш да се извучемо из обруча, мислећи да су Нијемци само на врху брда. Кад смо договарали јуриш, неко до мене је питао Саву у којем ћемо правцу јуришат, и Сава покаже на врх брда: 'Тамо ће су Нијемци.' Пала је команда да се формирамо у стрељачки строј, и ја чујем познати Савин глас: 'Пренеси лијево и десно!' Али нисмо знали да су Нијемци дошли још ближе, да су у рововима већ на крају ливаде. И ми развијемо стрељачки строј и кренемо у јуриш, а они нас дочекали рафалима. Окренем се око себе и видим: поп клечи и плаче. И каже: 'Куку леле, умро Сава.' (Ми смо у дивизији при штабу имали попа. Његов је посал бија, кад неко од Црногораца погине, да му одржи мису, јер Црногорци су били православци.) И плаче поп: 'Погибе Сава.' А ја мислија, како се мој командант батаљона исто звао Сава, да је погинуја он, а не прави Сава. И ја дођем до њега и видим: богами, прави Сава. Рупа на челу, крв око главе, коса му сва залипљена уназад од крви. Кад смо се три мисеца касније вратили на Тјентиште да га сахранимо, бија је у истом положају. И ми гледамо: знаш да су сви мртви, а изгледају као да су живи. Сви у комаду, а такнеш прстом – он се распадне.“

(Бојган Јаковчевић)

заробљенике Италијане. Неки партизани плачу и стрељају Италијане с којима су се зближили током борбе и скривања.

Није чудно да постоји и зближавање међу непријатељима.

Нешто раније, партизанима је побегао и један заробљени италијански хирург који се прославио брзим операцијама. Звао се Ђовани Бава. Гојко Николиш пише да се Бава, млад и крепак, добар спортиста, вешт, провукао кроз уснули логор и побегао Италијанима, отишао својима.

Године 1957. Николиш и Бава ће се срести у Београду на медицинском конгресу. Звали су га југословенски лекари, јер су памтили како је вешто оперисао партизане током рата. Историја бележи да су се Николиш и Бава изгрлили кад су се срели. Николиш је имао разумевање за Бавино бекство, али и респект према његовом знању и раду у најтежим околностима.

На стени код Драгаш седла десетак војника лежи, сви погинули од једне гранате. Лешеве имају непријатан мирис, остали несахрањени. Из клисуре избија колона Немаца. Иду ка Тјентишту. Улогорили су се и подигли шаторе. Нису ни слутили ко их гледа.

САВА КОВАЧЕВИЋ
(Музеј Југославије)

ПОКРЕТ БОРАЦА
ЧЕТВРТЕ
ЦРНОГОРСКЕ
БРИГАДЕ, У ВРЕМЕ
БИТКЕ НА СУТЈЕСЦИ,
12. ЈУН 1943.
(Музеј Југославије)

Сава Ковачевић шаље курира Глиги Мандићу, команданту Прве далматинске, са обавештењем о улогорењу Немаца.

Киша. Чека се да Мандић нападне. Треба му времена да тихо распореди батаљоне.

Напокон, партизански митраљеви заштекташе. Немци суманути беже. Остављају коње и шаторе.

Мандића је осетио један пас немачке војске па су Немци први отворили ватру, али његови борци, спремни за битку, изненадили су непријатеља. Било је тридесетак мртвих партизана у том нападу. Од Мандића Сави Ковачевићу стиже писмо да је бригада продужила даље, а да је он остао само са двојицом курира.

Безнађе, али неки гладни борци су запевали. Та песма била је велико охрабрење.

СМРТ САВЕ КОВАЧЕВИЋА

Освануо 12. јун 1943. Дан облачан и кишовит, па нема авијације на небу. Али стиже радосна вест. Немци изгубили Пантелерију. Скоро нико не зна где је то.

То је острвце између Сицилије и Африке. Поподне, из Врховног штаба до Ђиласа стиже наредба: „... У случају да дођете у тешку ситуацију, пробијаћете се у мањим јединицама.“

Партизани се споро пробијају. Мостарски батаљон напред, а за њим вођство. Ноћ. Мало брже иду, али споро и скоро нечујно. Дошли су на пропланке изнад реке Сутјеске. Указала се пред очима ведро ноћ, али без месечине. Прешли су Сутјеску. Нису тачне приче да су се давили у реци, јер је река на том месту тек изнад колена. Било је убијених па су као лешеве плутали низ реку.

На другој обали реке Сава Ковачевић је рекао: „Немаца нема или су врло слаби чим нас не чекају на реци.“ Остала је тишина, Ђилас каже: „Можда нас чекају даље.“

И шта сведочи Ђилас о том трену?

Наишли су на рањеника. „Спасите ме, другови. Не остављајте ме, другови!... Тај несрећник је био заостао од ранијих јединица, или рањен приспао а потом се прикрио – пред Немцима који су туда јуче, а можда и данас, крстарили и биваковали. Али нико од нас није прозборио, ни успорио корак или коња.“

Гојко Николиш се сећа: „Један лијеп, млад и кршан Херцеговац, тешко рањен, моли да га убијемо.“

Почео је успон на Крекове.

Генерал Литерс издаје наређење: „Ниједан човек способан за војну службу не сме жив да напусти обруч.“

Мостарски батаљон је упао међу непријатељске бункере. Одмах је трећина погинула. Остали су залегли и пуцали. Било је то у зору 13. јуна.

Сава Ковачевић гласно командује: „Напријед, другови! Пред вама је ваш командант, напријед!“

Пуцњи. Пуцњи. Гранате. Фијуци метака. Киша метака.

Недуго затим, пронесе се тих глас: „Погибе Сава.“ Он, који је лично знао сваког борца из Пете (црногорске) бригаде.

Ћилас: „Повикао сам неком од Савиних курира да донесе Савин револвер – да бих га сачувао. Курир је отрчао, промувао се око Саве и вратио: 'Неко је пиштољ однео!', саопштио је разочарано... Милутиновић, ја и остали згледали смо се и згрозили: револвер је, у ствари, неко опљачкао – усред плуска митраљеског, док смо се ми, у току десетак минута, јадали и договарали. И то је схваћено као тоњење и распад...“

Трећа санџачка бригада кренула је на јуриш. Ту и тада су изгнули многи њени најгласовитији борци. Партизанске чете шаљу курире једна другој. Одржава се каква-таква веза у хаосу.

У шуми је лакше него на пољу. Дође као предах. Али смрт сече као срп.

Ћилас код извора наилази на двојицу разоружаних Немаца. Ћилас пита на немачком: „Где су немачки војници?“ А један од упитаних на добром српском каже, заокруживши руком изнад себе: „Свуда унаоколо.“

То су били војници злогласне Седме СС „Принц Еуген“ дивизије.

Ћилас је ваљда једини писац који отворено каже да је заклао човека.

„То је повећало мој револт“, пише Ћилас, „на безочност војника – домаћих Шваба... Скинуо сам пушку и – будући нисам смео пуцати, јер су Немци били на стени изнад нас, високој четрдесетак метара, тако да се чуло њихово довикивање – ударио из замаха Немца по глави. Кундак се одломио, Немац пао на леђа. Извадио сам нож и једним махом пресекао Немцу гркљан. Затим сам додао нож Раји Недељковићу, политичком раднику којег сам познавао од пре рата и чије су село, Грошницу, близу Крагујевца, Немци измасакрирали 1941. године – додао сам му нож да докрајчи другог Немца. Недељковић је притискао Немца, Немац се копрцао, али се убрзо смирио...“

Драгиша Ивановић из Пете (црногорске) бригаде показао је највећу прибраност и сналажљивост и

провео око 350 рањеника. Сви који су били на ногама борили су се, корачали, нису се предавали, али је општи утисак свих сведока да је наступила неповезаност. Неизвесност.

МРТВИ

Свануо је 15. јун. Ситна киша падала је по живима и по мртвима.

Од укупно 22.148 партизанских бораца, колико је учествовало у Бици на Сутјесци, погинуло је њих 7.454.

Многи партизани су масакрирани као рањеници у тренутку заробљавања.

Бригаде са највећим бројем погинулих у бици су биле:

Друга далматинска ударна бригада – 764 бораца;
Прва далматинска ударна бригада – 564 бораца;
Трећа далматинска ударна бригада – 531 бораца;
Четврта пролетерска црногорска ударна бригада – 456 бораца;

Прва пролетерска ударна бригада – 409 бораца;
Пета пролетерска црногорска ударна бригада – 396 бораца,

Седма банијска ударна бригада – 365 бораца;
Друга пролетерска ударна бригада – 360 бораца;
Трећа санџачка ударна бригада је имала 282 погинула, што је чинило више од две трећине њеног састава на почетку офанзиве.

Међу палим борцима је било 597 партизанки, што је незабележен пример женског херојства у историји ратовања. Од њих 597, биле су 352 болничарке.

Немачки главнокомандујући генерал Рудолф Литерс је у свом извештају описао „комунистичке побуњенике“ као „добро организоване, вешто вођене и с борбеним моралом који изазива чуђење“.

Ниједна партизанска јединица није се предала.

... PREKO POLOVINE
BORACA NAŠEG BATA-
LJONA IZBAČENO JE IZ
STROJA. ALI ZA SVE
ZADATKE RAČUNAJTE
SA NAMA KAO DA SMO
U PUNOM SASTAVU.
I DOK JEDAN OD NAS
BUDE ŽIV NIJEMCI NEĆE
PROĆI ...

ГОРАНКА МАТИЋ, „ТИХО ТЕЧЕ СУТЈЕСКА“, КОЛАЖ, 2003. (Музеј савремене уметности, Београд)

Епопеја Сутјеска

ТЕОДОРА СТАНКОВИЋ
историчарка, Музеј Битке на Сутјесци, Тјентиште

*Да ли ће слобода умейи да њева
Као шио су сужњи њевали о њој*
Бранко Миљковић

Битка на Сутјесци, 5. непријатељска офанзива или „Операција Schwarz” одвијала се од 15. маја до 15. јуна 1943. године. У спомен на ту велику битку, прекретницу Другог свјетског рата у Југославији, изграђен је меморијални комплекс на Тјентишту. У чувеној Долини хероја грандиозно пркоси времену Споменик висок 19 метара, својом архитектуром плијени Спомен-дом, док Музеј себично чува предмете из боја за све будуће генерације. Одатле, на коју год страну да се крене, наићиће се на понеко спомен обиљежје истакнутим партизанским јединицама: Љубин гроб сјећа нас на пркос Четврте пролетерске црногорске ударне бригаде; са Доњих бара осјећамо јединство Друге далматинске ударне бригаде; са Крекова све до Долине хероја чујемо оно Савино „Јуриш!”, сјећамо се и Шерифа Лоје на Боровну, Нурије Поздерца на Драгош Седлу, на Озрену јединог команданта Другог свјетског рата који је активно узео учешће у борбама и у једној таквој био и рањен – Јосипа Броза Тита...

Централни споменик на Тјентишту, монументалних димензија, ремек дјело вајара Миодрага Живковића, подигнут је 1971. године. Његова симболика је у понављајућим обручима који је непријатељ образовао око партизана те представи крила слободе која представљају кањон Сутјеске, ријеке која је била највећа препрека за партизана. Испред споменика

налази се шест мермерних плоча – шест колико је било и република чланица једне велике Југославије – како је то замислио Сакиб Хаџихалиловић. Управо ту, од 1958. године почивају остацци 3301 погинулог борца са Сутјеске. Пало их је много више. Свој живот у овој бици дало је 7543 борца за слободу, братство и јединство. Готово сва њихова имена могу се пронаћи на зидовима још једног архитектонског здања Долине хероја, Спомен дому Битке на Сутјесци, дјелу архитекте Ранка Радовића из 1971. године. Објекат који подсећа на планинске катуне који су у једном тренутку били једини дом за гладне, босе, ненаоружане, али никада обесхрабљене партизане, званично је отворен тек 1975. године, јер се пуне четири године пажљиво радило на исписивању имена оних који су животе дали за исте идеале. Истовремено је Крсто Хегедушић, са својим сарадницима, радио на симболичном приказу дијелова битке у виду тринаест фресака које, рестауриране, и даље буде дух херојства.

Музеј Битке на Сутјесци је 24. маја 2019. године обновљен и поново отворен за посјетиоце. Његујући културно-историјске тековине, руководство Јавне установе Национални парк „Сутјеска“ успјело је да, властитим снагама, од преостала четири зида, подигне грандиозно здање за само шест мјесеци. Од инфо центра из 1958. године, преко организоване музејске поставке 1962. године, те након цјелокупног реновирања 1985. године, Музеј је био свједочанство храбре борбе за слободу и идеале. Због непрепознате вриједности наслијеђа једног

историјског доба, током ратних деведесетих, здање које је бројало неколико хиљада експоната је уништено и опљачкано. Данас, Музеј броји тек неколико стотина експоната везаних за Битку на Сутјесци, али у потпуности испуњава задатак и великом броју посјетилаца приближава идеју храбрости и жртве партизана.

Пабло Пикасо је својевремено рекао: „Дајте ми музеј и ја ћу га напунити“, а са Сутјеске чујемо: Долина

хероја је цијела један напуњен музеј. И збиља, 80 година касније та земља хероја чува остатке из епопеје Сутјеске. Овом изложбом и одабраним експонатима, у име осамдесетогодишњице Битке на Сутјесци, будимо само сјећање и дух једног херојства, одлучности и моћи идеала, а прије свега сазнајемо колико су партизани били богати духом иако су од материјалних ствари имали само оно мало што су успијевали заробити од непријатеља.

МУЗЕЈ БИТКЕ
НА СУТЈЕСЦИ,
ТЈЕНТИШТЕ

Automat sa torbicom za okvire sa municijom VLADA SIGETA komandanta iz hercegovačke brigade koja je završio na Sutjesci

Torbica DUŠANA BOJOVIĆA obavješ-tajnog oficira 3. udarne divizije, pogi-nuo na Sutjesci 13. juna 1943.

ZA ZAVRŠTE JE NAČNO VRIJEME
DUŽNOSTI PRIMA DOMOVINE I
PROMOVIJENI U BEOGRADU
NA SUTJESCI. TEBI, DRUŽE,
TOBO DOMČE!
OZNAKI BRIGADNE I KODARNOŠĆI
U IME NARODA PROSLAVIO
DANIL
4. juna 1943.

LIČNI PREDMETI

IZ MUZEJA BITKE
NA SUTJESCI,
TJENTIŠTE

РЕСТАУРИРАНЕ
ФРЕСКЕ КРСТЕ
ХЕГДУШИЋА У
МУЗЕЈУ БИТКЕ НА
СУТЈЕСЦИ,
ТЈЕНТИШТЕ

MILANIL VILDO
NON EBNVDO-MIL
-MILAN-MILAN MI
AN-MILANOVIC BAKO
ANOVIC FMO-MILA
ANOVIC PASO-MILAN
NIK DRAGIA-MILAS-
ALANOVIC BALOVIN-
MILAT ANTE-MILAT IVO
EKU-ZADIC-MILAT TO
RO-MILETIC SIVOLJUB-
S-MILETIC BOZO-RESONIC
-MILETIC NON-MILETIC
MILAN-MILETIC NIGLA-SI
MILIC KRISTIN MILIC MIL
E-MILONAD-MILIC OSTOJA-
MILIC KAPUSIN-MILIC SWA-MI
MILIC JOJO-MILIC EDA-MIL
-MILICENIC BLAKOJE-MILICE-
OSTOJA-MILICENIC EADE-MIL
ENIC TIMOTIJE-MILICRACONIC
-MILAN BANJIN-MILICENIC SA
R-MILICENIC JAKIN-MILICENIC
ILIJ-MILICENIC CRJAN-MILICENIC
KANE-MILICENIC STJAN-MILICENIC
JABUK-MILICENIC STJAN-MILICENIC
MILICENICENIC-CHYKONIC DALJAN-
MILICENIC-MILICENIC ENDE-SI-MI
AN-MILICENIC BALOVAN-MILICENIC
BEVY-IVIC-MILICENIC EPI-MILICENIC
BEVY-TAN-MILICENIC EPI-MILICENIC
BEVY-KANE-MILICENIC KREST-MILICENIC
DAM-MILICENIC E-SMO-MILICENIC-MILO
D-MILICENIC TOCIC-MILICENIC STI
K-MILICENIC-MILICENIC PASO-MILICENIC
MILAN-MILICENIC-MILAN-MILICENIC-IV
KOVIC-MILICENIC-LEMA-MILICENIC

MILOVIC
LE MILUS
TINOVIC
NOVIC
VIC DAR
OMIR M
MILJAK
MILJAS
MILJEVIC
LJEVIC
AR MILJEV
MILE M
NOVIC AN
MILJKOVIC
MILKA M
ZEKINAC
ILJUS JOV
US MILE
CA FILIP
CA CEDA
N MINIC
AN MINIC
SAVA MIC
CINOVIC
OCEV M
JODRAGOV
GOJLO MI
KO MIRIC
MIRKOVIC
MIRKOVIC
DUSAN M
VIC BORDI
IC JAKOV
MILAN MI
MILAN MI
KOVIC MI
RKOVIC S
MIS ANI
IC PAVAN
TKO
ILE MISE
MUN MIT
RANO VIC
NOVAK MI
RDE MITR
JA METROV
MITROVIC
OVIC MILO
ADOSLAV
ANKO MIT
MUZERADIC
DARA M
MILUTIN
MILADEN
LAD ENOV

РЕСТАУРИРАНЕ
ФРЕСКЕ КРСТЕ
ХЕГЕДУШИЋА У
МУЗЕЈУ БИТКЕ НА
СУТЈЕСЦИ,
ТЈЕНТИШТЕ

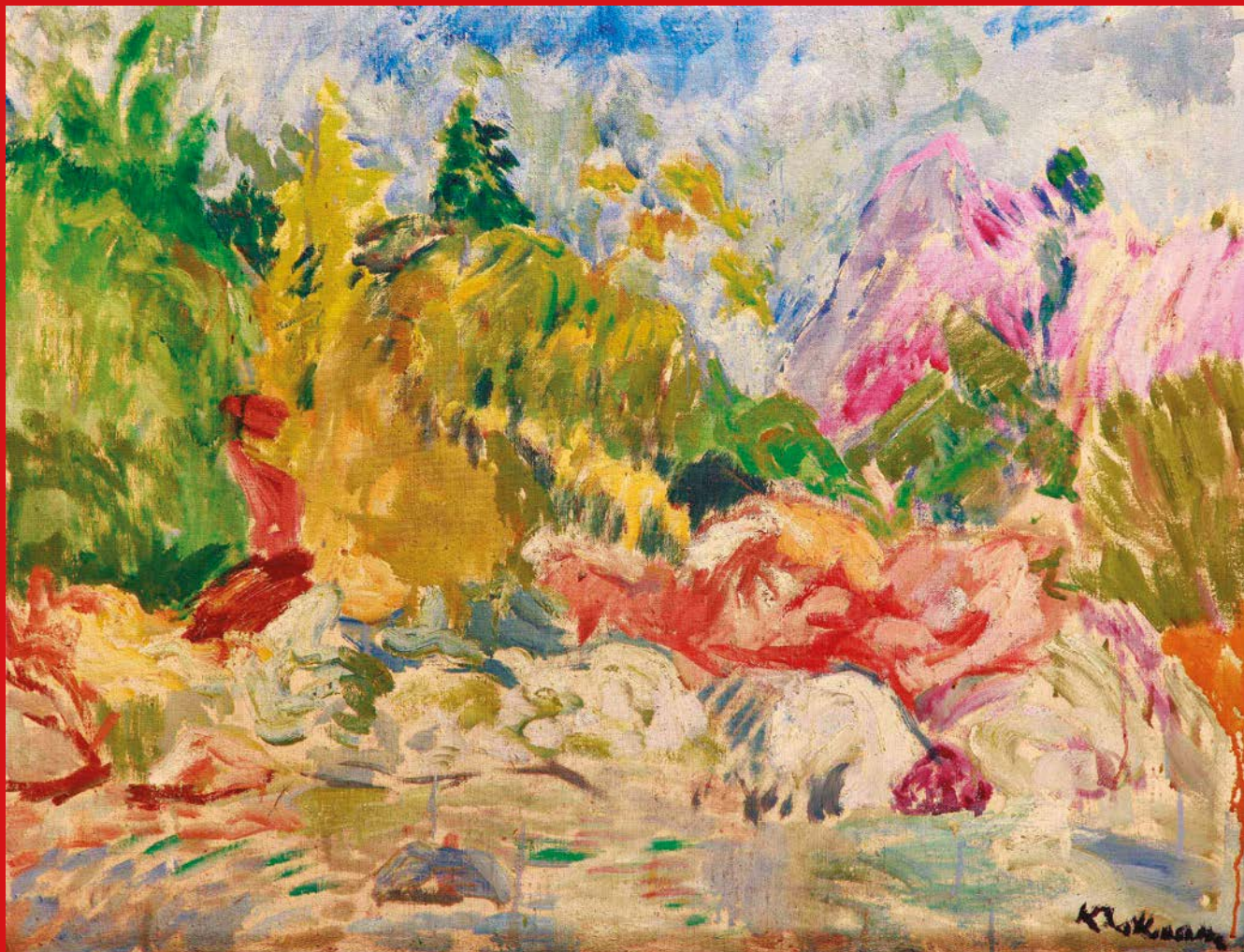
ГОРАНКА МАТИЋ, „ТИХО ТЕЧЕ СУТЈЕСКА“, КОЛАЖ, 2003. (Музеј савремене уметности, Београд)

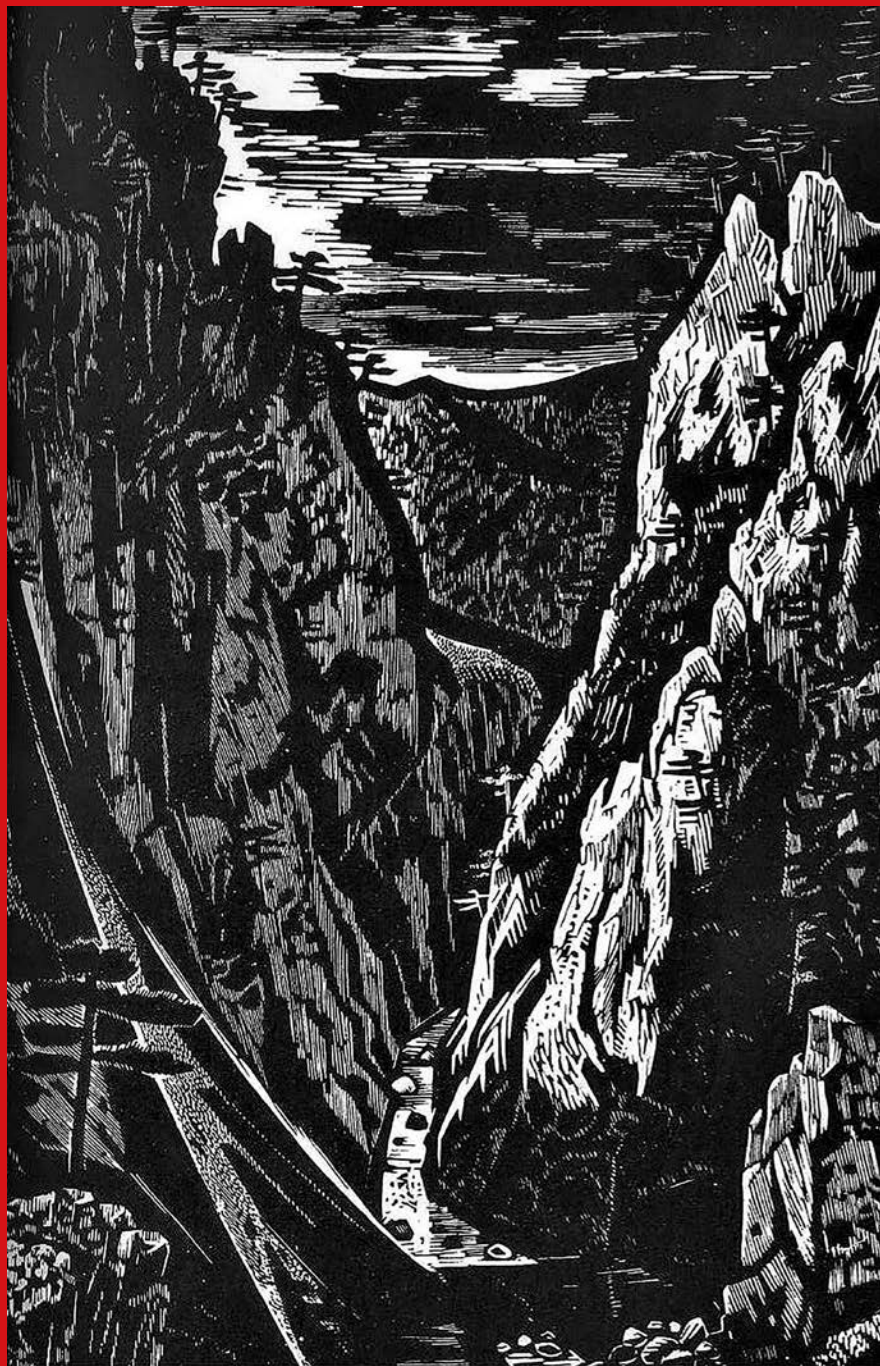

КОСТА ХАРМАН, СУТЈЕСКА, 1961. (Уметничка збирка Галерије Дома Војске Србије „Одбрана“)

МИОДРАГ
ЖИВКОВИЋ,
ТЈЕНТИШТЕ,
ЛИВЕНА БРОНЗА
НА ДРВЕНОМ
ПОСТАМЕНТУ, 2021.
(Збирка уметничких
дела Музеја жртава
геноцида)

РАНКО ШОТРА,
КАЊОН СУТЈЕСКЕ,
ДРВОРЕЗ
(Музеј Југославије)

Васко Попа

ОЧИ СУТЈЕСКЕ

1.

Псино неизрецива ѿсино
С вилицом једном у облаку
С друћом у ѿрашини
Проћућала си нам све
Све шћо смо ѿод нећцима ѿвојим
На ваћри наших косћију
Мрћви исковали
Проћућала и шћебе ѿвоја ѿлаг
Преживелима на хридици ѿолоћа срца
Без иће икоћа без иће ичећа
Ваља нам изнова сћворићи све
Изнова сћворићи земљу
Изнова небеса
Развалиле ћи се вилице ѿсино

2.

Сућјеска се ѿроћиње ѿод облаке
Са сунцоједом у кошћицац се хваћа
Сућјеска се слећа око себе окреће
Не може више своје обале да наће

3.

Овде све свећлосћи ићну
Сви смислови ћуће сви ѿућеви ѿрестјају
Одавде никуда
Заћалили смо велике ваћре
На ѿрелазима наших вена
Овде нема ћла ѿод ноћама
Нема свода над ѿлавом
Куда одавде

Пошли смо сви једним бескрајним кораком
Једним јединим
Боћазима соћсћвених шћемена
Пошли уз урвине нашеј сна

4.

Сућјеска је ка извору свом ѿшћекла
Ка сунцу ка зеници земље
И ниће нишћа није срела
Сућјеска је слећа кренула за нама
Не зна сама више куда да ѿшћече

5.

Из мяса нам се живој раћа земља
Груда за ѿрудом камен за каменом
Извесносћ за извесношћу
Из даха нам се лудој небо раћа
Ведрина за ведрином звезда за звездом
Видик за видиком
Снаћа нам у ѿланине у сазвежћа расће
Глад у воћке нежносћ у цвеће
Слобода у недоћлег
Све више и више ѿосћајемо све
Нишћа нам не може нишћа ошћети

6.

Сућјеска кроз наше косћи ирми
Тече измећу црвеној цвећа
У нашем јој је срцу уиће
У нашем срцу извор
Сућјеска се у сунчеву ићицу ѿрешћвара
Са црном ѿсином у кљуну

Момчило Попадић

ОПОРУЧНА БАЛАДА

(за моје синове)

Још нерођен, али њамћење не вара
Баш све је истина, баш је њако било
Пињајше морнара, њињајше рањара
Истодобно – њукло се и снило
и вољело њри њом с њуно, њуно жара
Ако су њароле – ја њароле волим
Зар су их икада измишљали црви
Засњава се брани и рукама њолим
Па вам наређујем и њомало молим;
– Нек буде на сњијеју и кај ваше крви!

Још нерођен, али њамћење не лаже
Сјећам се јаука, јама и смакнућа
Чујем како мене ил мој оца њраже
Видим мрњва јуњра, ноћи и сванућа
Брања који воли брања да њрокаже
Баш све је истина: ојеш њражим ријечи
Поруку која се олако не мрзи
Ојоруку која и боли и лијечи
Која сваку бољку наслуњи и сњријечи:
– Нек буде на сњијеју и кај ваше крви!

Још нерођен, али њамћење је сјајно
Као хладна роса овдје на Тјенњињињу
Као модро море, слано, завичајно
Гдје се бијеле костњи њо дну њраже, ињињу
Без имало срама, нињиња крињом, њајно
Немајше милосњи за њлуњосњи и хуље
Ако је њоњредно – удариње њрви
Само слаби сњоје, чекају и дуље
Осим њињо вам желим знојеве и жуље:
– Нек буде на сњијеју и кај ваше крви!

Још нерођен, али њамћење ме служи
У наводном миру и расњем и сњарим
Борби нема краја, овај рањи је дужи
За неко њримирје мноњо и не марим
Недајше да лажу, да вас не би смели
Поњрчиње одмах и будиње њрви
Кад се на бункеру ми будемо срели:
– Нек буде на сњијеју и кај ваше крви!

Бранко Миљковић

REQUIEM

I

Моја је крв мој љуш до шезде

прелудијум:

То је земља авај понекад често
понекад исувише, дашина ветрова
и оних што имају мање него ништа
велика урна са њелом једне
и заједничке смрти која се понавља
али не преорева са временом никад
земља на коју ћеће паси челом
ви и ја и моје чело мој обрачун
са мном јај нокаји неба и њезаж задње
свећлоси, то су предали преликани
са очију мртваца чије речи
залуд смо хтели да никад не оду са земље
све смо заборавили осим своје
власиће смрти коју живимо

молића:

треба се молићи смрти за свој животи
а шина ће сачуваћи скамењене лобање
за кишу лица и неба за враћа
од песка и црне ће руже процветати
дуж љушева оворених за све ветрове
којим одлазе нерођени по своју смрт

II

Гледали смо како умиру сивојећи
они које волимо сада видимо
мрак који не виде слети склоиће
очи да видиће оне који су
дали вечној ноћи дан својих очију
они држе земљу на леђима и њокрејне
никада из сивићи нећемо о никада
никада се неће изједначићи време

наше смрти и њихове вечито
дићемо развојени и мртва

post scriptum:

Црвене шинеце њиће нам с усана
видети их нећемо
вришиће њраве у облацима крљавим
чући нећемо

III

Крв ојкуцава кораке и смрт
и једне вечери после животи
крв претане да буде шинеца постане
змија у шрави ја сву ноћ деца љачу
мртва су на левој страни узалуд
уљене вајре чекају њихов повраћак
њихова ноћ са нашим даном меша се
не заборавиће да то деца кажеће

усаванка:

То више дан није нићи ноћ сном треба
дочекаћи разбојнике шинеце су небо
на јуи однеле сјавај они неће
доћи њихови кораки су шешки
сјавај љубав иде трагом на шинакама
сјавај ал им љас не сањај

IV

Ноћ је љуна мрачних анђела
уклећа лађа
носи шерећ изубљеној времена
и наше мртва прејашеље
у шуму без шинеца

требало је прећи море
време и протвор који су се пометали
сада су за једну смрт далеко од сваке обале

свеїлосїи и сенка
иїрају на води
иїру живоїа и смрїи
далеко їроїииче река
вечиїа и узалудна
їїице леїе за веїром
и жене їлачу на обали

човек їада на своју сенку
они су без сенке сишли у дубину
и без имена

за исїорију:

од слеїої лица бродолома у њиховим
їоследњим очима сїворена је исїорија

їоука за осїале:

људи су мрїви а не смрїни сунце ће
їроћи и кроз наше очи неизмењено

V

Узидали вас у зид невидљиви
и сви сїе били сїремни да умреїе
једни у друїима и било је їако
здрavo чудна реко сїаса
їражили вас залуд у мрачноме сїлеїу
онесвеїћених чула на їраници
вас и изненађења нису вас нашли
збоїом їраде їде се їрекида моје сећање
сада сїе мрїви и ваше је їело
неоїиїљиво сећање и їоїла
їреїршїи земље їреїршїи Србије и нас

рефрен:

Усїа су била исїуњена їеском и сви су ћуїшали
збоїом їраде їде се їрекида моје сећање
здрavo чудна реко сїаса

VI

Звездо црвена рано облака
марамџо крви у ноћи закључаној
црним кључевима їде су мрїваци
сахрањени једни друїима їод челом
смрїи їомножена са хиљаду їрובהа

јој на кордуну облаци су узели
цвеї ваїре из њихових руку које су
їоследњим їокреїом їоделиле їредео
на две їишине їде їлачу їишце од їеїела

post scriptum

У земљи їде се їошїују сунцокреїи
їали су лицем їрема исїоку
чини ми се да сам и ја їао с њима
различїи од оноїа шїо ћу рећи

VII

Зеленїоро хоћу да изїоворим ївоје име
зеленїоро зачеїа у їрбуху веїра
зелена їоро неба и звездо моје крви
сїране свеїа су се оїимале за њихову
смрїи која је била їочеїак
а не крај їуїеви су их їражили
їо целом свеїу нема их
їрофил њихової одсусїва чува
ноћ зеленїоре њихове су смрїи
најдвнїја сазвезђа на јуїу неба
земља мирише на мрїве зеленїоро
чујем їе ушима своїа срца и њих
їу нико није умро ко је умро
звездо моје крви и њихове зеленїоре

VIII

За оне који су искорисїили смело
моїућностї умирања за оне који
су їрекорачили їреко своїа леиша за њихову
смрїи їако їоїребну їроїив смрїи
за оне који су сада једно
јер свеї је їодељен људском кожом
на два дела а два и два су
један кад їагне їоследња ноћ
за оне који су се уїоїили
у водама вечїиої сна као шїо умре
сунце у дну далеких їејзажа
закоїано за оне чије су речи
никле из земље ко лек и буна
нека їоїну їлаве далеки сунцокреїи.

ИЗДАВАЧ ЈМУ Радио-телевизија Србије . ЗА ИЗДАВАЧА Драган Бујошевић, генерални директор РТС; Бранислав Кланшчек, председник Управног одбора РТС . САВЕТ РТС ЗА ЛИКОВНО СТВАРАЛАШТВО проф. др Миливоје Павловић (председник), др Марија Павловић, Зорица Шујица, Дејан Вукелић, др Владислав Шћепановић, Маја Живановић . РУКОВОДИЛАЦ СЛУЖБЕ БАШТИНА И КУЛТУРНА ПРОДУКЦИЈА РТС Александра Јелисавац . ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ГАЛЕРИЈЕ РТС Петар Ђиновић . УРЕДНИК Ана-Марија Симоновић . УРЕДНИК ПУБЛИКАЦИЈЕ Небојша Грујичић . ГРАФИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ Предрог М. Поповић . ШТАМПА Штампарија РТС . ТИРАЖ 700 . Београд, септембар 2023.

PTC 13

@galerijarts

bastinarts

rts.rs